Dronning Helvigs Hoveddug

Kalkmaleri i Næstved
Sct. Peders Kirke

Tekst og billeder:
Camilla Luise Dahl
Mønster og rekonstruktion:
Dorothy Jones

Epitafium over kong Valdemar Atterdag og dronning Helvig.
Næstved Sct. Peders Kirke,
dateret ca. 1375.
Foto: Jens Olsen, Næstved Museum

Dronning Helvigs hoveddug

I Næstved Sct. Peders Kirke findes et epitafium over den danske konge Valdemar Atterdag (konge 1340-1375) og hans dronning Helvig eller Helveg af Sønderjylland. Billedet af kongeparret er malet højt oppe direkte på korets kalkede væg. Kalkmaleriet er formodentligt blevet til kort efter kongens død og dateres dermed til ca. 1375.

Epitafiets funktion var at give de afbildede et værdigt eftermæle. Et epitafium skulle kunne ses af dem, som

Udsnit af epitafium over kong Valdemar Atterdag og dronning Helvig.
(se side 1)
Foto: Jens Olsen, Næstved Museum

kom i kirken. I religiøs sammenhæng havde epitafiet den betydning, at de afbildede fik forkortet deres tid i skærsilden, når bønner blev læst i nærheden. Ofte blev kostbare gaver givet til kirken, således at fine folk kunne blive taget med i præstens bønner.

Når der er tale om et værdigt eftermæle for så fine folk som selve landets konge og dronning, så er den måde, de er afbildet på, af afgørende betydning. Kongeparrets figurer er i meget lille grad egentlige portrætter, som vi forstår dem i dag – man kan altså ikke sige, at hverken Valdemar eller Helvig så præcis ud, som de er gengivet i Sct. Peders Kirke. Derimod er de iklædt særligt dragtskrud og fremstillet med tidstypiske symboler, således at man skulle kunne se, at her var ikke tale om hvem som helst, men om en betydningsfuld konge og hans dronning. Dragtskildringen skulle rumme særlige elementer og symboler, der kunne læses af dem, der så dem i samtiden. Når en middelalderlig mand eller kvinde kiggede op på billederne af kongeparret, ville de kunne se lige præcis hvilken stand, de afbildede personer tilhørte ud fra hvilken type tøj, de var gengivet i.

Kongeparrets dragter

Både kongen og dronningen er iklædt det, vi kan kalde ceremoniel dragt. Typisk for den højeste adel og kongehuset er kongen klædt i dragtsymbolet for sin stand: rustningen. Over rustningen bærer han en våbenskjorte med det kongelige våben. En dragt af denne type måtte ikke bæres af lavere stænder, og kun de fornemste folk havde et våbenskjold. Netop fordi kongens dragt oprindelig var en stridsdragt, som blev brugt i krig og ved turneringer, var den symbolsk forbundet med overklassen. På gravmæler fra tiden ser man ofte konger og adelsmænd klædt i rustning.
Dronningens dragt er også en ceremoniel dragt, men af en lidt anden karakter. Sådanne dragter blev båret af overklassens kvinder ved særlige lejligheder. Man kan kalde det stads- eller højtidsdragt. Dronningens dragt består af flere dragtstykker. Yderst ses en lang folderig kappe, holdt sammen fortil med et spænde. Under den bærer hun en lang kjortel, der bølger omkring hendes fødder. Selvom dronningen er gengivet knælende i bøn, kan man se af den store mængde stof, som er bredt ud på jorden omkring hende, at hun bærer lange gevandter, og netop længden på dragten var indikator for bærerens høje stand. Tidens fine kvinder bar også underklæder, bl.a. en underkjortel og inderst en særk, men disse var ikke synlige og er derfor heller ikke medtaget på afbildningen af dronningen. Lavt på hoften bærer hun et prangende, bredt guldbælte, der i perioden var kostbart dragttilbehør for fine folk. Sammen med dragten bærer hun et stort, bredt hovedtøj og øverst en krone som tegn på dronningeværdigheden. Hovedtøjet er i denne forbindelse særlig interessant, for denne type hoveddug var netop højeste mode i slutningen af 1300-årene.

Dronning Helvigs hoveddug

Mens resten af dronningens dragt er uden specielle karakteristika af typen "traditionel dronningedragt", så er hovedtøjet en ganske speciel modedetalje for tiden. I middelalderen bar alle gifte kvinder - høj som

Den bibelske dronning Esther iført krusedug.
Kalkmaleri, Tirsted Kirke, ca. 1400.
Foto: Svend C. Dahl.

Modedame med spejl. Kalkmaleri, Vester Broby Kirke, ca. 1400.
Foto: Camilla Luise Dahl.

lav – en hoveddug omkring håret som tegn på, at de var gifte kvinder. Hoveddugens kvalitet og udseende varierede naturligvis alt efter, om bæreren var en fattig kone eller en fin adelsfrue.

Den type hoveddug, som dronningen her er afbildet med, blev populær i Øst- og Centraleuropa omkring midten af 1300-årene, nåede sit højdepunkt i form og størrelse omkring slutningen af århundredet og forsvandt efterhånden igen i begyndelsen af 1400-årene. Hovedtøjet bestod af en traditionel hvid hoveddug, forsynet med adskillige rækker større og mindre krus og læg. Hovedtøj af denne type er ofte senere hen blevet sammenlignet med 1500-årenes store pibekraver og har på mange måder de samme karakteristika.
Fra middelalderlige kilder ved vi heldigvis en hel del om disse hovedduge, og flere steder får vi dem beskrevet ganske godt. Havde vi ikke haft skriftlige kilder, der havde forklaret hovedtøjernes opbygning, materialer og type, ville vi næppe i dag kunne forklare disse store, luftige hvide hovedsæt. Især fra Tyskland får vi ganske mange beskrivelser. Her blev hoveddu-ge af denne type nemlig forsøgt forbudt med jævne mellemrum i anden halvdel af 1300-årene. Hoveddugene er beskrevet i flere varianter: nogle havde få lag, andre mange - helt op til 8 lag. Det almindeligste har dog været 4 lag. Der kunne også være store forskelle i størrelsen på højden af hoveddugen og størrelsen på selve krusene. Nogle havde bittesmå krus i mange rækker, andre havde store, høje runde læg i få rækker. Hovedtøjer med krus kunne også være fremstillet højst forskelligt; nogle var forsynet med flæseagtige,

luftige læg, andre var stærkt stivet og stod om ansigtet som en stiv ramme. Atter andre havde runde krus, nogle havde sammensyede ruderagtige læg. Der var altså ikke een bestemt udgave af krusede duge i middelalderen, men en bred vifte af forskellige former for krus, folder og læg.

Fra skriftlige kilder ved vi også, at sådanne hovedtøjer i samtiden blev kaldt krusede duge. I Tyskland omtales de desuden som både krusedoyk og kruseler, og i Norge findes betegnelsen kruset skaut. I Danmark har vi ingen samtidige kilder, der præcis angiver, hvad de kaldtes på dansk, men vi finder fx betegnelsen dug/dok om kvinders hovedduge. Lige som andre steder i Europa kan man tænke sig, at man har omtalt de krusede varianter som krusedug. Et enkelt sted omtales krusedugene på latin som peplum crispantes, og denne betegnelse kendtes også andre steder i Europa i latinske kilder.
Afbildningen af dronningens hoveddug er ikke længere så tydelig, som man kunne ønske; dertil kommer, at billedet har været konserveret af flere omgange og har fået opmalet forskellige detaljer. På nuværende tidspunkt fremtræder hoveddugen blot som en stor hvid, bølgende masse med enkelte ottetalsformede aftegninger langs hovedpuld og sider. Ser man på de tidligste fotografier af maleriet, fremstår de ottetalsformede krus tydeligere. Fotografierne synes at vise flere rækker af store, bløde ottetalsformede krus, der dækker det skulderlange hovedlin. I senere opmalinger er læggene blevet større, men optræder til gengæld i færre rækker.

Krusede hovedduge i Danmark

Der findes også gengivelser af krusede hovedduge andre steder i Danmark end i Næstved Sct. Peders Kirke. Der findes faktisk så mange gengivelser af kruseduge, at man kan tænke sig, at de nød en vis popularitet i Danmark, selvom de ikke direkte omtales i de skriftlige kilder. Derimod kan man se, at de krusede duge kun optræder i gengivelser af særligt fornemme folk, fx dronninger og særligt fine adelsdamer. Om billederne afspejler virkeligheden på dette punkt, kan vi jo ikke vide, men vi kan gerne formode, at sådanne særligt fine hovedprydelser var forbeholdt en lille gruppe kvinder, der havde råd og mulighed for at klæde sig efter den seneste mode.

I kalkmaleriernes verden finder vi flere gengivelser af kruseduge, bl.a. i Tirsted Kirke på Lolland. Her ses den bibelske dronning Esther iført en dragt, der minder meget om Helvigs med lang pelsforet kappe og kjortel. Esthers krusedug er en smule anderledes end Helvigs. Esthers har høje, runde læg øverst på issen og et stykke med glat nedhængende stof langs siden af ansigtet; nederst ved skuldrene falder hoveddugen igen i store bløde læg. Samme slags krusedug kan man finde i Vester Broby Kirke på Sjælland, hvor kalkmalerierne menes at være malet af den samme maler som i Tirsted. Her gengiver maleriet en fornem, men forfængelig adelsdame, der står og spejler sig. I Vester Broby er detaljerne fra hoveddugen nu helt forsvundet. Tilbage står kun en ydre kontur, der viser et højt, fyldigt hovedtøj omkring ansigtet. Kalkmalerierne i Tirsted og Vester Broby er dateret til ca. 1400.

Dronning Eufemias gravfigur. Bronzeskulptur, Sorø Klosterkirke, 1360erne.
Foto: B. Stampe.

En anden virkelig dronning, der findes gengivet med krusedug, er Valdemar Atterdags mor Eufemia, der ligger begravet i Sorø Klosterkirke.
Eufemia er iført en form for krusedug, der er meget forskellig fra Helvigs. Eufemias krusedug er længere, men har til gengæld utallige rækker af bittesmå, tætte krus. Skønt dronning Eufemia døde allerede i 1330, så blev det kostbare gravmæle først fremstillet i 1360'erne og betalt af Valdemar, der ønskede et fornemt gravmæle over sine forældre.

Materialer og farver

Af skulpturer og kalkmalerier kan man ikke umiddelbart udlede de materialer, som krusedugene har været fremstillet af, men fra skriftlige kilder ved vi, at hovedduge først og fremmest blev lavet af hørlærred, men også i sjældnere tilfælde af silke og uld.
Kruseduge blev lavet af stive stoffer, som regel hørlærred i forskellige kvaliteter. Den færdige krusedug blev efterfølgende stivet. Der optræder også kruseduge, som var kantet med broderi og pyntekanter af guld og sølv. Sådanne hovedduge må have været særlig kostbare.
Både hørlærred og silke kunne fås i mange forskellige kvaliteter og med forskellig trådtæthed, finhed m.m. De mest kostbare typer lærred blev importeret fra Frankrig, Tyskland og Flandern.
Kostbarheden af krusedugene var ikke alene bestemt af de store mængder materiale, der gik til fremstillingen af de mange rækker krus og læg, men også den utrolige tid, det tog at fremstille blot en enkelt hoveddug. Samtidig må de komplicerede konstruktioner og den specielle tilvirkning have krævet særlig kunnen af specialiseret arbejdskraft.

Rekonstruktion af krusedug

Til genskabelsen af dronning Helvigs krusedug fra billedet i Næstved Sct. Peders Kirke anvendte vi bleget hørlærred i fin kvalitet med højt trådantal pr. cm. På billedet kan man ikke længere tydeligt se hvor mange lag krus, der oprindelig har været malet, men vi har i vort rekonstruktionsforsøg tolket antallet til to lag af smalle, høje krus. Konstruktionsprincippet er simpelt

Hedvigs hoveddug i ny udgave med tre kruserækker, som endnu mere ligner Hedvigs hoveddug. Desuden er rækkerne kantet med guldtråd. Rekonstruktion Dorothy Jones
Foto: Jens Olsen, Næstved Museum

Hoveddug. Første rekonstruktion ved Dorothy Jones som omtalt i teksten
Foto: Erik Fjordside

og bygget over den metode, som kendes fra senere pibekraver. Lange, smalle strimler af stof blev foldet i "ottetaller" og fæstnet til et løbebånd. Krusestrimlerne er 4 x 456 cm, hver fæstnet til et glat løbebånd på 3x60 cm med en fold for hver 4,5 cm. De to rækker krusebånd er fæstnet til hverandre og syet sammen i hvert krus.

På gengivelsen af dronningens lin ser man tydeligt, at selve hoveddugen er længere end den krusede kant, der indrammer ansigtet. Hoveddugen ligger på dronningens skuldre, og dugen er let rundet langs kanten. Derimod er det ikke tydeligt, om dugen ligger dobbelt eller består af et enkelt lag. I rekonstruktionen blev den krusede bræmme fæstnet til en rundskåret dug, der var foldet langs midten, således at den færdige dug havde en kort indrammende krusekant omkring ansigtet og et længere slør som i originalen.
På afbildningen af Helvig ser man endvidere tydeligt under krusekanten en smal strimmel hvidt stof hen over panden. Denne strimmel stof skal måske illudere en form for underhue, hvortil hoveddugen kunne fæstnes. Der kan muligvis også være tale om kanten på hoveddugen, der er synlig under krusekanten, og denne sidste mulighed har vi anvendt i rekonstruktionsforsøget.
Det færdige resultat giver indtryk af, at vi har ramt samme snit og form, som vi kender fra afbildningen af dronning Helvigs hoveddug i Næstved. Det er faktisk slet ikke umuligt, at i det mindste nogle af middelalderens krusede hovedduge har taget sig ud som vor rekonstruktion! Interessant er det at forestille sig, at vi her ser på et hovedtøj af en type, som blev båret i tiden omkring 1375 af fornemme fruer og dronninger rundt om i Europa.

Yderligere litteratur:

Dahl, Camilla Luise: Kruseler og Krusedug, Herolden, årg. 9, nr. 2, 2005.

Dahl, Camilla Luise: Dragt og pragt i middelalderen. Middelaldercentret: Center for Historisk Teknologi. Nyk. F. In print.

Dahl, Camilla Luise: 1300-tallets krusede hovedduge: rekonstruktionsforsøg af dronning Helvigs hoveddug i Næstved Sct. Peders Kirke. Rekonstruktion: Dorothy Jones. Work Papers: Tekstilforskning på Middelaldercentret, vol. 2. (Red.) Catharina Oksen. Middelaldercentret: Forsøgscenter for Historisk teknologi, Nykøbing, 2006.

Grönke, Eveline & Weinlich, Edgar (1998): Mode aus Modeln. Kruseler- und andre Tonfiguren des 14. Bis 16. Jahrhunderts aus dem Germanischen National Museum und andren Sammlungen. Verlag des Germanischen Nationalmuseum. Nürnberg, 1998.

Liebreich, Anne: Der Kruseler im 15. Jahrhundert. I Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. 1. Band der neuen Folge, Jahrgang 1923 – 1925. pp. 218 – 223. Verlag von Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1925.

Newton, Stella Mary: Fashion in the Age of the Black Prince: A Study of the Years 1340 – 1365. Boydell Press. Woodbridge, 1980.

Newton, Stella Mary & Giza, Mary M.: Frilled Edges. I Textile History, volume 14: 2, 1983. The Pasold Research Fund. Leeds, 1983, pp. 141 – 152.

Nørlund, Poul: Klædedragt i oldtid og middelalder. Nordisk Kultur bd. XVb. Dragt. J. H. Schultz Forlag. Kbh. 1941.

Rady, Ottilie: Der Kruseler. I: Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. 1. bd, Neuen Folge, Hft. 5. Jahr. 1923-25. p. 131-136.

Scott, Margaret: A Visual History of Costume: The Fourteenth and Fifteenth Centuries. B. T. Batsford Ltd. London, 1986.

Tilghman, Carla: Giovanna Cenami's Veil: A Neglected Detail. Medieval Clothing and Textiles, vol. I, 2005. (Eds. R. Netherton & G. R. Owen-Crocker. Woodbridge, 2005, p. 155-172.